

Българите в Северното Причерноморие

ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМСЕДМИ

САЛТОВСКИ РЕМЪЧНИ НАКИТИ ОТ СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ

Валентин Плетньов

През последните две десетилетия в резултат на иманярските издирвания с металотърсачи станаха известни голям брой паметници на металопластиката. Това особено се отнася за ремъчните накити предимно от късната античност и ранното средновековие. В някои музеи и редица частни колекции се натрупаха значителни колекции от коланни украси. Те произхождат най-често от района на Североизточна България. Известно е, че след края на VII до към първата половина на VIII в. върху огромните степни пространства на Азия и Европа се формират трите основни номадски стила в металопластиката — тюркският на изток, хазарският, но на основата на салтово-маяцкия и аварският¹. Определянето на произхода на повечето ремъчни украси открити у нас не е труден особено, ако става дума за накити, които представят точно съответния етнически стил в металопластиката. През последните години станаха известни много и разнообразни старобългарски ремъчни накити, за които може да се каже, че са продукт на специфичен стил появил се по Дунавските земи в края на IX — X в. Публикувани са вече и немалко представители на аварската металопластика². Сред колекциите могат да се открият и доста ремъчни украси, които несъмнено се свързват с краткото маджарско и руското присъствие у нас, съответно в края на IX и втората половина на X в.³ От Североизточна България са известни и метални украси от типа Мартиновка⁴. Прави впечатление, че у нас досега не са известни представители на една от най-развитите ранносредновековни металопластики — салтово-маяцката. Тя оказва изключително влияние върху металопластиката на съседните на Хазарския хаганат народи или на тези, които по един или друг начин са влезли в допир с нея. Това много добре може да се проследи в ранните маджарски коланни накити от периода преди т. нар. завоюване на родината, а и след това.

По-долу ще представя няколко приложения във Варненския археологически музей, случайни находки от Североизточна България, които имат характерна форма и украса и могат да се свържат със салтово-маяцката култура. Тя се развива и утвърждава на територията на Хазарския хаганат, с няколко варианта, след първата половина на VIII в. Отличава се от всички останали художествени номадски стилове по изключително оригиналните орнаментални мотиви. Накити с аналогична украса се срещат и сред синхронните на салтовската култура, влезли в допир с нея до унищожаването и- в края на

IX в.

Първата апликация (табл. I₁) има форма на трилистна палмета с кръгли листенца на дълги завити клонки. Тя е представител на салтовските апликации с растителна украса от втора група по Св. Плетнџова⁵. Многобройни сходни апликации с аналогични мотиви, в много разнообразни варианти, са известни от некрополите по средното и горното течение на Дон и Донец⁶. Отделни апликации с аналогична украса се разпространяват и във Волжка България след средата на VIII в.⁷

Палметовидните апликации (табл. I_{2,3}) с неподвижна кръгла или правоъгълна халка с известна условност могат да се свържат със салтовската металопластика⁸. Разликата с апликациите от северочерноморските степи е само в броя на листенцата на палметите. Тук са пет, а на известните салтовски апликации са предимно три. Там има подобни гладки апликации и с едно сърцевидно листенце. Многобройни сходни апликации са открити в Дмитревския некропол, в некрополи в Башкирия и Крим, датирани във втората половина на VIII – IX в.⁹

Апликацията, наподобяваща животинска глава (табл. I₄), също е много близка до един характерен салтовски тип, представящ стилизирано изображение на животинска или човешка глава във фас. Аналогии са известни от редица некрополи по течението на реките Дон и Донец¹⁰, сред салтовските ремъчни накити от Крим¹¹, от поречието на Кама¹². Срещат се както гладки, така и орнаментирани апликации, но с еднакъв силует.

Последната апликация (таб. I₅) има форма на рамка с триъгълно сечение. Тя е представител на стар номадски стил в металопластиката, който може да се определи като геометричен. Подобни правоъгълни апликации са известни сред много народи, върху огромни територии. Няколко десетки подобни са известни и от България¹³. Прави впечатление обаче, че почти на всички апликации рамките са плоски или с леко заоблени страни. Само в салтовските некрополи се откриват аналогични, с много добре изразен ръб и триъгълен профил. Обикновено в гробовете със запазени коланни гарнитури има по една апликация – рамка¹⁴.

От представените тук апликации само две могат да се определят без съмнение за салтовски. Останалите по-скоро са стилови близки. Видно е, че броят им е многократно по-малък от представителите на аварската или маджарска металопластика открити у нас. Към салтовската металопластика със същата условност могат да се отнесат и някои наскоро публикувани от Н. Николов бронзови предмети, датирани в VIII – IX в. Част от тях в известна степен също се свързват с принадлежностите към колана. Авторът недвусмислено ги отнася към салтовската култура¹⁵. Представените пръчици с халка са наречени амулети със специфичния руски термин “копоушки”. Капаушките в никакъв случай не могат да се нарекат амулети, защото са чисто тоалетни принадлежности, които имат малки остри лъжички в края¹⁶. Вероятно авторът се е заблудил с аналогичните по форма “капаушки” от втората половина на VIII – началото на IX в. и не е обърнал внимание на факта, че представените от него “пръчици” вместо лъжички, имат малки топченца в края. По аналогичен начин са оформени немалко закопчалки или коланни принадлежности за провесване на торбички, или ограничителите¹⁷. Подобно предназначение са имали и аварските “перки” и двуглави кончета¹⁸. Със салтово-маяцката култура може да се свърже огледало, открито в старобългарския некропол при с. Черна (Силистренско). То едва ли е донесено от преселничка от Хазарския хаганат, защото е открито в гроб с трупоизгаряне.

Подобен погребален обред не е характерен за салтово-маяцката култура. По-допустимо е огледалото да е попаднало по нашите земи по търговски път, а е напълно възможно да е пренесено по време на преселението на Аспаруховите българи. Производството и употребата на бронзови огледала по Северното Черноморие сигурно се свързва със северокавказката, аланска традиция. Аналогични, дори напълно еднакви по украса огледала се разпространяват сред аланите от II в. и по-късно сред българите, съставна част на салтовското население, от VI в. насетне¹⁹. От представените от Н. Николов предмети с по-голяма увереност за салтовски могат да се определят двата амулета – нокът и кръг с птичи глави, защото подобни се срещат много рядко при синхронните култури. Но дори да приемем, че повечето от разглежданите по-горе накити са салтовски, то това няма да измени особено картината на разпространение на подобни паметници по земите на Долния Дунав.

Преди повече от десетилетие Д. Димитров²⁰ изтъкна редица сходства в материалната култура на двете групи българи по северочерноморските степи и Долния Дунав – квадрово строителство, юртообразни жилища, техника на облицовка на стените на землянките, специфични съдове с вътрешни уши, сферични кани и пр. Подобни съвпадения обаче могат да се появят и в резултат на синхронното развитие на двете етнически сходни култури, които са били или са в допир с еднакви култури (славянски, пастирската, византийската).

Салтовци биха могли да попаднат в Дунавска България в началото на IX в., когато е “големият смут” в Хазарския хаганат. Тогава част от българите (т. нар. кабари или кабири), недоволни от централната власт, се присъединяват към маджарите²¹. Те стануват в областта Ателкуз, близо до североизточните граници на България²². Според някои изследователи, сериозно преселение на салтовско население към Дунавска и Волжка България е имало в края на IX – началото на X в. През последните десетилетия на IX в., печенегите опустошават процъфтяващите салтовски селища и белокаменните крепости по теченията на Дон и Донец, а по-късно и в Крим²³. След тяхното нашествие, салтово-маяцката култура постепенно запада. Археологическите данни (особено паметниците на металопластиката), с които засега разполагаме, противоречат на твърдението, че на територията на Първото българско царство са се настанили компактни маси салтовци. Сред тях богато украсеният колан е много разпространен елемент от снаряжението и облеклото. Находките от салтовските некрополи показват, че освен от мъжете-воини, той е носен от жени и деца²⁴. Логично е, ако дунавските българи са имали интензивни контакти със сънародниците, поданици на хаганата, те да възприемат елементи от техния стил в ремъчната металопластика. Засега обаче, наличните данни сочат, че през VIII – до последната четвърт на IX в. украсеният колан не бил широко разпространен сред населението на Първото българско царство²⁵. Дори нещо повече, по долнодунавските земи, вместо да се появяват накити от сродната салтовска култура, се разпространяват късноаварски коланни накити и дори има съмнения за техни местни имитации. Салтовският стил в ремъчната металопластика или поне елементи от него не могат да се доловят и сред многобройните старобългарски ремъчни накити от края на IX – X в. Именно тогава, в земите на Долния Дунав се заражда и развива характерен орнаментален стил в металопластиката. В основата му е новия византийски орнаментален стил, развил се през втората половина на IX в. Не буди учудване и факта, че в български ремъчни металопластики от X в., се откриват многобройни

орнаменти от "мъртвия" вече художествен стил на Втория аварски хаганат.

Откритите в Североизточна България отделни салтовски апликации и някои от посочените по-горе метални предмети, макар малко на брой, са доказателство за връзките между двете групи българи. Според мен обаче, малкият брой от подобни паметници навежда на мисълта, че контактите едва ли са били много сериозни. Ако е имало голямо преселение по посока на Дунавска България, то не е засегнало централните части на държавата. Вероятно преселници-салтовци са настанени в най-североизточните, погранични части на Първото българско царство, на територията на съвременна Молдова. Там в края на IX – началото на X в. се появяват различни археологически паметници, които не са характерни за предходните векове, но имат аналогии сред паметниците от поречието на Дон²⁶.

Съществува и един друг път за разпространението на разглежданите салтовски паметници на металопластиката на територията на Североизточна България. Не бива да се изключва възможността, те да са донесени от маджарите при нашествието през 896 г. Маджарите в старите си земи и по пътя към Панония винаги са били в допир с българите и във Волжка България и в Хазарския хаганат. Те имат много близки връзки със салтовската култура, а редица примери показват, че салтовските ремъчни накити са присъствали в украсата на унгарските колани. Подобни са известни и от унгарски гробове от степната зона на север от Черно море²⁷. Освен това, сред Арпадските маджари, нахлули в пределите на Първото българско царство, вероятно все още има остатъци от бившите поданици на Хазарския хаганат – кабирите.

Бележки:

¹ Распопова, В. Согдийский город и кочевая степь в VII – VIII вв. – КСИА, 122, 1970, с. 90 и сл.

² Станилов, Ст. Паметници на металопластиката от VIII – IX в. в България. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, Т. 2. С., 1991, с. 181 и сл.; Същият. Паметници аварского типа в староболгарской культуре. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, Т. 3. Шумен, 1997, с. 186 и сл.; Инкова, М. Бронзова апликация с изображение на грифон от Националния исторически музей. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, Т. 3. Шумен, 1997, с. 256; Плетнева, В. Ремъчни украси от VIII – IX в. от Североизточна България. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, Т. 3. Шумен, 1997, табл. II⁴⁶⁻⁴⁸, IV⁵⁹⁻⁶⁴.

³ Апликации, които без съмнение се свързват с краткото унгарско и руско присъствие у нас през IX – X в., ще бъдат публикувани от Плетнев, В., В. Павлова. Ранносредновековни ремъчни апликации във Варненския археологически музей. – ИИМВ, 30 (45), 1994, под печат.

⁴ Плетнев, В. Ремъчни накити от типа Мартиновка във Варненския археологически музей. – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Том шести. В. Търново, 1997, 75 – 88.

⁵ Плетнева, С. От кочевий к городом. – МИА СССР, 142, 1967, с. 162, рис. 44³⁶⁻⁴¹.

⁶ Плетнева, С. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. М. 1989, с. 78, рис. 36 (бляшки с прорезью), 85, 87; Същата. Восточноевропейские

степи во второй половине VIII – X вв. – В: Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР, 1981, рис. 37^{15, 15, 107, 110, 111}; Флеров, В. Погребальные обряды на севере Хазарского каганата (Маяцкий могильник). Волгоград, 1993, рис. 60^{блок III 30}.

⁷ Генинг, В. Хронология поясной гарнитуры I тысячелетия н. э. (по материалам могильников Прикамья). – КСИА, 158, 1979, рис. Т, 8, X^{30, 41}.

⁸ Още една с три листенца има в частна колекция в Разград. Няколко сходни на салтовските апликации има в музейната сбирка от близо 4000 ремъчни украси на Застрахователно и презастрахователно дружество "България АД" – Варна.

⁹ Плетнева, С. От кочевий ..., рис. 44²⁵⁻²⁷; Същата. На славяно-хазарском пограничье ..., рис. 87^{118, 162}; Флеров, В. Цит. съч., рис. 60^{30, 71}; Пархоменко, О. Поховальный инвентар Нетайлівського могильника VIII – IX ст. – Археологія, 43 1983, с. 82, рис. 7; Генинг, В. Цит. съч., рис. X²⁶, Ц. 10, 11; Айбабин, А. Салтовские поясные наборы из Крима. – СА, 1971, 1, рис. 2^{17, 31, 32, 40, 45}.

¹⁰ Плетнева, С. От кочевий ..., рис. 44^{16, 28, 29, 45}^{IV}; Същата. Восточноевропейские степи ..., рис. 37^{25, 28, 163}; Същата. На славяно-хазарском пограничье ..., рис. 86^{55, 143}, 87¹⁴², 88^{72, 115, 119}; Пархоменко, О. Цит. съч., рис. 7⁵.

¹¹ Айбабин, А. Цит. съч., рис. 2^{23, 24}, 4⁸⁻¹⁰.

¹² Генинг, В. Цит. съч., рис. Ф. 4.

¹³ Станилов, Ст. Старобългарски ремъчни украси с правоъгълна форма. – В: Сборник в чест на академик Д. Ангелов. С., 1994, 177 – 178, обр. 1 – 5; Плетнев, В. Ремъчни украси от VIII – IV в. ..., 233 – 234, табл. I^{4, 8}, бел. 9 – 14.

¹⁴ Флеров, В. Маяцкий могильник. – В: Маяцкое городище. М., 1984, рис. 15^{11, 12}; Айбабин, А. Цит. съч., рис. 2^{14, 26}; Плетнева, С. На славяно-хазарском пограничье ..., с. 78, рис. 36, 87^{108, 88}, 157.

¹⁵ Николов, Н. Салтовски паметници от България. – Археологически вести, Т. 1, 1999, 27 – 30, обр. 1.

¹⁶ Плетнева, С. От кочевий ..., табл. 4, рис. 36; Същата. Восточноевропейские степи ..., рис. 37^{8, 9}, 52⁵⁷; Същата. На славяно-хазарском пограничье ..., рис. 55¹⁻⁴.

¹⁷ Станчев, Ст., Иванов, Ст. Некрополът до Нови Пазар. С., 1958, с. 96, табл. XXIII^{1, 5}; В некрополите по северночерноморските степи от VIII – IX в. се откриват предимно подобни на втората закопчалка без халка от Нови Пазар. Вж. Плетнева, С. На славяно-хазарском пограничье ..., рис. 56⁴; Казаков, Е. О некоторых венгерских аналогиях в вещевом материале Танкеевского могильника. – В: Проблемы археологии и древней истории угров. М., 1972, рис. 2¹⁰.

¹⁸ Hampel, J. Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Braunschweig, 195, Taf. 71⁴, 73²⁰, 76^{12, 13}, 82^{4, 5}; Примери за употребата на подобни принадлежности за провесване на предмети от колана или за ограничителите може да се открият у Sys, A. A dunaszekcsői avar kori temető. – FA, XVIII, 1966 – 1967, 41. ábra. 41, 42, 43¹², 45⁶, 47¹⁰, 48¹⁰; Станилов, Ст. Паметници на металопластиката ..., обр. II⁶; Същият. Паметници аварского типа ..., табл. II¹³.

¹⁹ Специално изследване за салтовските огледала, сред които има напълно еднакви на тези от България, е работата на Иченская, О. Орнаментация зеркала Салтовского могильника. – В: Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. Киев, 1982, с. 151 и сл.

²⁰ Димитров, Д. Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. В., 1987, 273–275.

²¹ Артамонов, М. История хазар. Ленинград, 1962, 324–329; Плетнева, С. Хазары. М., 1986, 65–67.

²² Божилков, Ив. Анонимът на Хазе. България и Византия на Долния Дунав в края на X в. С., 1979, 176–185.

²³ Плетнева, С. Печенеги, торки и половци в южнорусских степях. – МИА СССР, 62, 1958, 213–214; Същата. Древните българи в Източна Европа. – ИИД, XXXIII, 1980, 35–36; Същата. Восточноевропейские степи ..., рис. 39; Димитров, Д. Цит. съч., 273–274.

²⁴ Плетнева, С. На славяно-хазарском пограничье ..., 278–282; Същата. От кочевий ..., с. 164, рис. 45.

²⁵ Рашев, Р. Българският колан през VIII–IX в. – ГНАМ, VIII, 1992, с. 244; Плетньов, В. Ремъчни украси ..., с. 242.

²⁶ Хынку, И. Некоторые болгарские черты в материальной культуре раннего Средневековья Молдавии. – Études Balkaniques, XI, 1975, 97–102.

²⁷ Fettich, N. Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn. Budapest, 1937, Taf. XVII z, XVIII y.

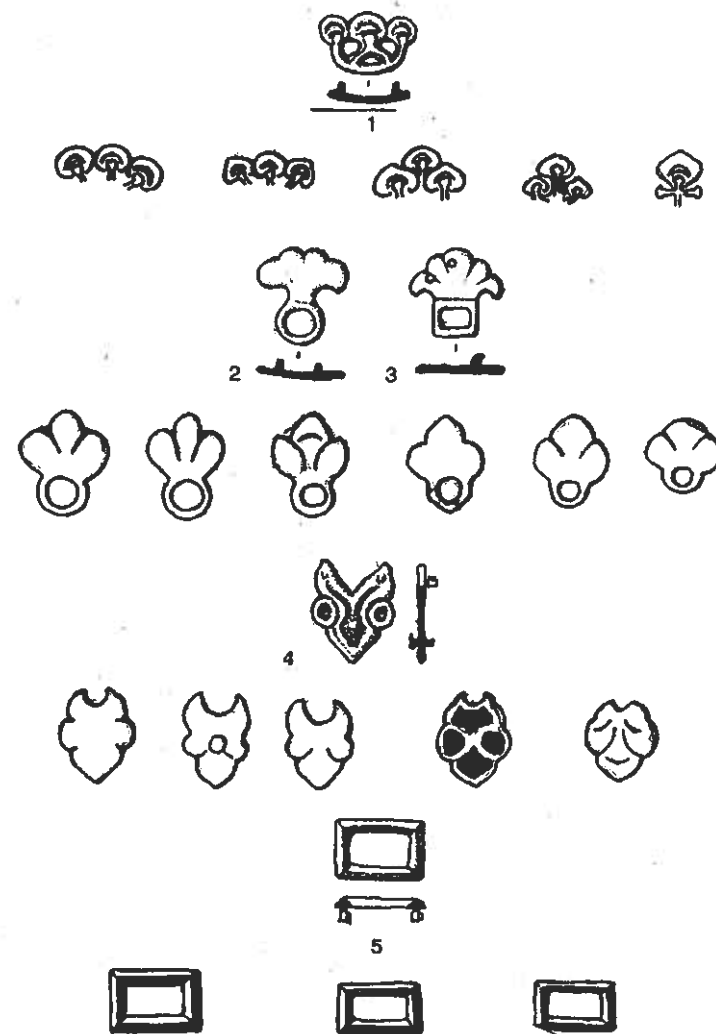

Табл. 1. Апликации от Североизточна България (1–5) и аналогии от салтовски некрополи.